

Het vorig jaar verscheen bij Martinus Nijhoff van de hand van de Nijmeegse hoogleraar dr. R. R. Post een werkje onder de titel „Geert Grootes Tractaat contra turrim traiectensem teruggevonden”. De eerste zin in het voorwoord vangt aldus aan: „Bij het verschijnen van dit bijna zes eeuwen lang als verloren beschouwde tractaat . . .”.

Lezer, u begrijpt hieruit meteen dat deze publicatie voor belangstellenden in de geschiedenis van de Utrechtse dom een niet voor mogelijk gehouden verrassing betekende. Tot op de dag, waarop deze studie van prof. Post het licht zag, kende men van het teruggevonden tractaat niet meer dan de titel. Deze liet omtrent de inhoud wel min of meer vermoeden waartegen en op welke gronden Geert Groote, de man van de „moderne devotie” in de 14e eeuw zijn bezwaren zal hebben gericht. Aan fantasie daarover geen gebrek. In het jaarboekje van Oud Utrecht 1932 valt een artikel te lezen over de devoot en zijn op dat moment nog legendarische tractaat, en wel van de gezaghebbende hand van mgr. A. E. Rientjes. Geamuseerd geeft Rientjes een bloemlezing over de zeker niet van romantieke verbeeldingskracht gespeende interpretaties, welke de geschiedschrijvers van de domtorenbouw gaven van het slechts bij overlevering bekend zijnde protest. Rientjes zelf heeft gespeurd naar de inhoud van het authentieke stuk, door iedereen genoemd, door niemand gelezen en hij besluit zijn artikel met de vermelding van de door Dom Huyben geopperde theorie, dat het opschrift van een ander en wel bekend geschrift van de Devotiestichter, getiteld „contra clerum trajectensem” verkeerd is gelezen door de in 1525 overleden dominicaan Willem Vleeschhouwer, toen deze de nederlandse bibliotheken langs ging om handschrifttitels te inventariseren. Dus reeds in het begin van de 16e eeuw zou volgens deze veronderstelling de legende op mars gaan.

Al tientallen jaren vertrouwd met deze theorie, werd ik in hoge mate verrast door een bespreking van het bovengenoemde boek van prof. Post. Het boek geeft na een inleiding, — waarin achtereenvolgens van het verloren geschrift het alibi in de loop der eeuwen wordt nagegaan, Geert Groote als de auteur wordt geverifieerd, het stuk wordt geanalyseerd en tenslotte gedateerd — de volledige Latijnse tekst, met een vertaling in het nederlands. De inhoud van het interessante geschrift is daardoor meteen voor iedereen toegankelijk geworden.

Het protest van Geert Groote tegen de Utrechtse domtoren heeft dus toch bestaan. Wat terug werd gevonden is een volledig afschrift uit omstreeks 1400. Het oorspronkelijke stuk is naar prof. Post aannemelijk maakt, in of kort na 1374 geschreven. Van meer belang is de hypothese van Post, dat Geert Groote de inhoud van zijn tractaat nooit heeft gepubliceerd. Het zij dat hij hiertoe uit overwegingen van tact niet kon besluiten, hetzij dat wijze raadgevers hem er van weerhielden. Het was dan ook een strafrede tegen door bisschop Jan van Arkel (1342-1364) aangekondigde en door diens opvolgers gehandhaafde bepalingen, welke

voorschreven dat gelden en goederen, waarvan de eigenaar onbekend was, ten goede zouden komen aan de dombouw, „de Domfabriek” zoals de bouwonderneming werd genoemd. Vervolgens werd priesters geboden op de jaarlijkse Synode mededeling aan de bisschop te doen van in hun aanwezigheid opgestelde testamenten, waarin legaten aan de dombouw werden vermaakt (dus vóór het overlijden van de erflaters), — dat een kwart van alle collecten en legaten voor de dombouw zouden worden bestemd, zeg gevorderd. Voorts bleek dat legaten ten bate van de dombouw onder bedreiging van ex-communicatie werden afgedwongen en dat bezit, waarvan de herkomst niet ogenblikkelijk vaststond, werd opgeëist. Tijd voor het opsporen van een rechtmatige eigenaar of erfgenaam werd daarbij niet opengelaten.

Tegen deze bepalingen, vastgesteld en uitgevaardigd zonder toestemming van de vijf Utrechtse kapittels en uitsluitend ten bate van de cathedraalbouw — in de tijd waarin het tractaat ontstond betrof dit de torenbouw — komt Geert Groote in opstand, als een onverschrokken opposant. Zijn tractaat, bewapend met bijbelteksten en uitspraken van de grote kerkvaders, is een moedig aanvalsplan, waarvan de uitvoering, als gezegd, achterwege bleef. Misschien door overreding, mogelijk bij het denken aan de wekvlam onder de brandstapel.

Maar Geert Groote geselde het Utrechtse episcopaat militanter dan in de door Rientjes gesignaleerde interpretaties van de ongelezen philippica voor mogelijk werd gehouden. Bij het lezen van zijn 827 regels omvattende protest, ontmoet men de sociaal voelende rebel in al zijn verschijningsvormen. Hier is hij het prototype van de 16e-eeuwse hagepreker, daar is hij de anticlericaal, hier de communist, daar de onartistieke opposerende kleinburger, hier de vaderlijke vermaner, daar de „provo”.

Het opschrift al dadelijk roept te wapen:

„Die niet met mij is, is tegen mij”.

Zie enige titels boven de verschillende hoofdstukken:

„Er wordt bewezen, dat de genoemde constitutie (dus de door bisschop Jan van Arkel gedecreteerde bepalingen) onrechtvaardig is wegens haar doel”.

„Tegen de hoge nutteloze toren”

„Deze toren leidt wegens zijn hoge bouw tot vele ondeugden”

„De onnodige bouw is een ergernis en schande voor de kerk”

„De constitutie dwingt de schapen van de herder weg te gaan”

„Deze constitutie beloont de slechten en straft de goeden”

„Indien deze bepaling bindend zou zijn, dan zou zij ontelbare zielen naar de hel voeren”

„Tegen de weidse gebouwen, die met de goederen der armen zijn gebouwd”

„Men behoeft de bisschop niet te gehoorzamen inzake de te grote bouwwerken”

„Tegen de clerus die zich alles aanmatigt”

„Eveneens tegen de excommunicatie in de genoemde constitutie genoemd”.

Het protest werpt onbedoeld een licht op de financiering van de domfabriek. Welk een schrille tegenstelling met de toestand in Frankrijk gedurende de tweede helft van de 12e en het begin van de 13e eeuw, toen de gothische cathedraalen met de opkomst van de steden als manifestatie van de jonge stadsgemeenschappen uit de grond schoten, dank zij een nooit meer geëvenaarde offerzin van de gehele burgerij. Een massa-bezetenheid van vroomheid, vermengd met de zucht tot stedelijke krachtmeting in lokaal-chauvinisme, resulteerde toen binnen een tijdsbestek van nauwelijks 80 jaar in de bouw en voltooiing van alle grote cathedraalen, de onovertroffen bouwkunstige getuigenissen van West-Europese beschaving. Een geheel nieuw model bisschopskerk ontstond en ontwikkelde zich snel tot een klassiek geworden type. Ieder der elkaar chronologisch op de voet volgende cathedraalen, is constructief genialer, groter van afmeting en volmaakter van architectuur. En als het type en het constructiesysteem tegen het midden van de 13e eeuw een hoogtepunt in de architectuurontwikkeling hebben bereikt, is het door toedoen van de tot bezinning manende Lodewijk de Heilige gedaan met de ongebreidelde bouwactiviteit en weg is de massale bouwbezetenheid.

Juist dan, een halve eeuw te laat dus, wordt begonnen met de dom te Keulen in 1248 en te Utrecht in 1254. Beide ondernemingen kwamen moeizaam van de grond en strandden. De stedelijke trots, als aansporing tot cathedraalbouw-activiteit, zetelt dan eigenlijk alleen bij de bisschop en de kanunniken, de adellijke geestelijkheid, aan wie in het gothische cathedraalmodel zo'n grote plaats is toebedeeld, n.l. in het lange indrukwekkende koor. Daar zetelen de kapittelheren, lezen er hun brevier en wonen er de mis bij in de lange monumentale koorgestoelten, ieder gezeten onder het wapenschild van zijn edel geslacht. De aanwezigheid van de eerste stand tekent zich af door het tot een hoog geheven baldakijn geworden koorgewelf en koordak in het stadsilhouet. Eerst bouwt men het koor niet alleen om wille van het hoogaltaar maar ook en niet in de laatste plaats ter wille van de ereplaats van de kapittelheren.

Waar moet het geld vandaan komen, nu de geniale bouwprojecten voor uitvoering gereed liggen. Van de spontaan door allen en iedereen gebrachte geldelijke offers was geen sprake meer. De uit de burgerij opgekomen genootschappen, waarin honderden stedelingen verenigd en onder het zingen van vrome liederen de bouwmaterialen meehielpen van verre aan te voeren naar de bouwplaats, waren uit de tijd. Utrecht heeft ze niet gekend. Het benodigde geld moet komen uit offerblokken, collectebussen, legaten en — zonder het tractaat van Geert Grootte zouden wij het niet hebben geweten — uit wat de devotieprediker als afgeperste legaten en ongeoorloofde inbeslagneming door het episcopaat, signaleert.

Tekenend zijn de volgende opmerkingen van Geert Grootte op blz. 41:

„Ofschoon vele mensen met mij hierover hebben gesproken, heb ik toch nooit iemand gezien, die graag een grote som aan de kerkfabriek toewijst, en wat meer is, nauwelijks kan iemand daartoe gebracht worden”, en op blz. 45:

„Daar echter de pastoors niets of weinig ontvangen of bereiken, hebben zij reeds op de vele plaatsen hun vermanen en herhaalde bekendmakingen van straffen gestaakt”.

Geert Groote geeft een momentopname, welke door prof. Post goed is gedagtekend met ongeveer 1374. In regel 291 is sprake dat de toren „in se dirupta” d.i. van binnen gescheurd is. Hier hebben wij houvast met de waarnemingen tijdens de grote restauratiewerken aan de toren gedurende de eerste decennia van onze eeuw. Omstreeks 1370 was de bouw van de toren gevorderd tot het begin van de achtkante bovengeleding. Het tweede vierkant moet toen reeds ter hoogte van de tweede omgang in vieren zijn gescheurd (notulen 73ste vergadering van de restauratiecommissie op 20 sept. 1916). Door planwijziging en contructieverbetering, welke op rekening van de torenvoltooier Jan van den Doem II is te stellen, kon het achtkant toch stabiel worden opgetrokken, terwijl de scheuren in de tweede geleding zich naar beneden tot in het onderste vierkant uitbreidden.

Het geschrift van Geert Groote is te omvangrijk om er veel uit te citeren. Laat mij volstaan met het volgende (blz. 25):

„Er wordt bewezen, dat de genoemde constitutie onrechtvaardig is wegens haar doel”.

„... Deze constitutie leidt immers tot geen einddoel maar tot een monsterachtige en kostbare bouw van de cathedraal, tevens tot die trotse toren, waarvan reeds zo'n kolossaal stuk overeind staat. Deze toren is uit de schat van de arme Christus met zovele en bijna oneindige kosten boven bijna alle andere torens der Christenheid tot een wonderbare hoogte opgetrokken en moet nog hoger worden gebouwd.

Uit de trotsheid en de monsterachtigheid van de toren zien wij als bij ingeving vooruit, hoe men zich het verdere geheel, nl. het koor en de overige delen van het kerkgebouw zowel wat de opsmuk als de afmetingen betreft voorstelt. Laat het volijverige en nieuwsgierige oog rondzien, welk nut er zit in die zo enorm hoge toren, daar er immers in en door hem geen ander nut bereikt wordt, dan dat de klokken er in worden opgehangen. Deze zouden echter heel geschikt en passend voor het menselijk gebruik in een veel kleinere en lagere toren kunnen worden aangebracht. Al het andere is uit den boze en leidt tot het kwaad, dat op allerlei wijze ontstaat en zal ontstaan zowel uit hem als uit de kostbare bouw van de kerk: ijdelheid, nieuwsgierigheid, grootspraak en trots...

... Elke toerist derhalve, die de stad nadert of haar doorkruist, staat verbaasd als hij deze hoogte en deze omvang ziet en blijft staan als hij de toren in het oog krijgt. Hij wendt zijn ogen weetgierig naar de details. Hij tracht de hoogte te schatten en wat hij door zijn onderzoek niet kan te weten komen, zal hij aan de inwoners vragen. En dan zullen niet

toe te juichen lofspraken op de toren loskomen. De burgers verheffen zich er op, zij het zonder grond. Het volk roemt op de toren, en de bouwheren, tot het kwaad bekwaam, gevoelen zich geveleid door de roem. Zo doen ook de regenten, die als bouwheren aan dit gevoel van trots voet geven. Dit zijn de gebroeders, die uit de bouw van de toren voortkomen. Ach hoe slecht zijn zij met hun allen! Immers als wij van elk overtollig woord in het laatste oordeel rekenschap moeten afleggen, hoeveel te meer zullen we dit dan van elke overtollige daad moeten doen, vooral van een zo grote kostbare, zo langdurige en lange onderneming die niet alleen overbodig is, maar om vele redenen op grond van de verschillende slechte gevolgen die er uit voortkomen, zelfs misdadig. En zelfs al zouden alle pronkzucht en trots uitgesloten zijn, die overigens zowel bij vreemde bezoekers als bij leken en geestelijken herhaaldelijk aan de dag treden bij het bekijken van de toren, dan nog valt het oprichten van zulk een duurzame steen des aanstoets en van ergernis, louter om te voldoen aan zucht naar nieuwigheid en ijdelheid, niet vrij van zonde te noemen, als men bedenkt dat Sint Augustinus er zich in het Boek der belijdenissen van beschuldigde eens in zijn eigen huis met al te veel aandacht gekeken te hebben naar spinnen, die vliegen vingen in hun webben”.

Tenslotte nog het volgende extract uit de boetrede (blz. 59):

„Ik meen dat ook dit moet overwogen worden: Indien Judas een dief was en de ophanging verdiende omdat hij aan zijn vrouw en familie gaf, wat hij aan de armen had moeten geven, wat zou hij dan verdienen, die datgene wat aan armen moet uitgedeeld worden, besteedt voor pronk en praal en, wat nog erger is, voor zulke misbruiken voorschriften geeft en dwingt tot zulke bestedingen”.

Geert Groote had schoon gelijk, maar wat een geluk dat de torenbouwers niet naar hem hebben geluisterd.

Th. Haakma Wagenaar

(Met toestemming van schrijver en redactie overgenomen uit Hervormd Utrecht van 7 juni 1968)

RESTAURATIE ST. NICOLAASKERK TE IJSSELSTEIN

Met de restauratie van de St. Nicolaaskerk te IJsselstein is 19 augustus een aanvang gemaakt. De toren behoeft de eerste zorg. Zijn slechte toestand maakt het reeds enige tijd geleden raadzaam de weg rondom de kerk af te sluiten. Later zullen het interieur van de kerk en de buitenkant onderhanden genomen worden. De restauratie wordt uitgevoerd door de aannemers M. H. van Mourik en A. H. Vergouw ter plaatse.